

ԳԷՈՐԳ Դ. ԵՒ ԻԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ (1812-1882)

Ե Ր Կ ՈՒ Խ Ն Օ Ս Ք

Գեորգ Դ. կաթողիկոսը ժիժ դարի ամենաականաւոր հայ դէմքերէն մէկն է, որի կեանքն ու գործը սակայն, դեռ ըստ արժանւոյն լուսաբանւած եւ գնահատւած չեն: Ներկայ աշխատութիւնը կուգայ չափով մը լրացնելու այդ քերին:

Աշխատութեան հեղինակն է Վահրամ Էպ. Մանկունի՝ Գեորգ Դ.ի մտերիմ գործակիցը, կարելի է ըսել, անոր աջ բազուկը, ինքն եւս հետաքրքրական դէմք մը, որ իր ժամանակին կարեւոր դեր կատարած է Պոլսոյ եւ Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական գործերու մէջ:

Ինչպէս հեղինակի յառաջաբանէն ալ կը տեսնուի, Մանկունին ինքն ալ մեծ կարեւորութիւն տւած է այս գրածին եւ դեռ իր կենդանութեանը ուզած է հրատարակութեան տալ. անուպատ պայմանները, սակայն, արգելք եղած են այդ բաղձանքի իրականացման: Այնուհետեւ, Մանկունիի մահանէն յետոյ, իր անձնական դիւանի բոլոր քուղքերու հետ միասին, այս աշխատութիւնն ալ մատնւած է պատահական դէպքերու փոխանցման եւ փրկւած է միայն հրաշքով՝ շնորհիւ Նուպարեան Մատենադարանի վերատեսչութեան քափած ջանքերուն: Այս վերջինի բարեացակամութեանը կը պարտինք մահւ, որ ձեռագիրը լոյս կը տեսնէ «Վէմ»ին մէջ, որու ստիքով կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը Նուպարեան Մատենադարանի վերատեսչութեան:

Մանկունիի աշխատութիւնը գրւած է գրաբար լեզուով, որ, սակայն, այնքան պարզ եւ դիւրահասկանալի է ամենին, որ աւելորդ համարեցինք քարգմանել աշխարհաբառի: Մենք համոզւած ենք, որ այս պարագան արգելք չի լինիր, որ անկէօգտին ոչ միայն մասնագէտներ, այլ եւ ընթերցող հասարակութեան լայն զանգւածները:

Մանկունիի այս գործը պիտի հրատարակուի պրակ-պրակ, որպէս «Վէմ»ի յաւելւած, հետագային առանձին հատորի վերածելու յարմարութեամբ:

ԽՄԲ.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

24-ին 1893 թուականի փրկչական ձեռնարկեցաք դրել զսոյն զայս կենսագրութիւն երջանկայիշատակ Տ. Գէորգ Դ. Հայրապետի Ազգիս՝ Հոգեւոր ծնողի մերոյ՝ ընդհատաբար, ստիպեալ յանձնական տկարութեանց, երբեմն յարտաքին դառն անցից զգուշացեալ յաւուրս վեհ. սուլթան Համիտի վերջնոյ, եւ յաճախ զբաղեալ յԱզգ. վարչութեան աստ ի Կ. Պոլիս եւ պատուիրակութեան ի Ս. Երուսաղէմ, եւ այսպէս՝ տակաւ առ տակաւ շարունակեցաք մինչեւ ցներկայ ամ Տեառն (1916)։ Եւ ի վերջ կոյս 1914ի եւ յանցելում ամի դրեալ յաւելաք եւ զՅաւելումս յաշխարհաբար՝ առ երկիւղի եւ զգուշութեան յապաղեալ։ Ապացուցանեն զայսոսիկ նաեւ տկարութիւնք ինչ ըստ ժամանակակից անցից ի կարգի կենսագրութեան եւ ի ծանօթարանութիւնս։

Ի դրեւն զսոյն զայս կենսագրութիւն եղեւ նպատակ մեր թողուլ ապագայից ի գիտութիւն, ի խրատ եւ յօրինակ միանգամայն՝ զկարեւորագոյն եւ զգլխաւորագոյն խնդիրս կրօնականս, ազգայինս, հայրապետականս, վարչականս, կրթականս, իրաւաւականս հանդերձ սարօքն։

Կամէաք դասաւորել զխնդիրս ըստ կարգի ամացն եւ առանձին զուղեւորութիւնս ի միում շարի, մանաւանդ թէ եւ առաւելապէս՝ մի զկնի միոյ կարգել զիրաւասական խնդիրս եւ գնուիրականս, այլ ընտրեցաք առաւել միջոցն տալ թանձրացեալ եւ ընդարձակապատում խնդրոց, միջանկեալ դրելով զթեթեւագոյնս եւ զպատմականս, զի մի ձանձրացին ուրք ընթեռնուն կամ զրազին ի սմին։

Թեթեւ պակասութիւնք են ի սմա՝ կորուսեալ գոլով զպատմէնս ինչ եւ զարձանագրութիւնս, թէեւ հետեւեցաք ի ձեռս բերել ի Ս. Էջմիածնէ, մատնացոյց յեալ որոց հարկ էր եւ ուր պարտ էր որոնել եւ գտանել։ Այլ ոչ բոլորովին յաջողեցաք բերել ի ձեռս ի հեռուստ աստուստ գրելով եւ ստիպելով։ Գուցէ անհարազատ եւ անհաւատարիմ անձինք գողացեալ էին, որպէս յաճախագոյնս պատահի ի Մայր Աթոռում եւ այլուր։

Նաեւ տուաք զանցառութեանց զմանրամասնութիւնս կարեւորս ոմանց անդից եւ խնդրոց, մանաւանդ զի անձնական տկարութիւնք մեծ զխաւոր իմն արգելս դնէին եւ ոչ բաւէաք։ Ընդհանրապէս ոչ բաւէաք տալ գրելու ալիւր՝ մճարեալ ուժարձս, թէեւ զարձեւս ետեն ծախք ոչ սակաւք։

Պատուիմ յայտարարել ցյաւտեան՝ զի քննադատութիւնք իմ եւ սմին կենսագրութեանս յայսմիկ վերաբերին ցարական եւ

կաթփով—Տօլստոյեան, իսկ նպաստաւոր ակնարկութիւնք իմ ո'չ վերաբերին համխտական եւ իրօքիատական կառավարութեանց :

Խնդիր եւ առարկութիւն ոմանց եղեւ ընդդէմ գրարար լեզուի, այլ սակայն առաւել դիւրին էր մեզ գրել ի գրարար, թէեւ ոմանց ոչ ախորժելի: Բացառութեան տուաք զՅաւելուածն իբր նմոյշ: Մանաւանդ զի գաւառական աշխարհաբար լեզուք խառնիւ-ճաղանճք են ի մեզ, եւ յամենայն կողմանս աշխարհի գտանին գրարարադէտք:

Եթէ գրէաք զսոյն զայս կենսագրութիւն յերիտասարդական հասակի եւ ի Մայր Աթոռուջ, առաւել ճոխագոյնս եւ կրկնապատիկ լինէր, միանգամայն հարուստ այլեւայլ լուսանկարօք: Ծանրածանր զբաղմունք մեր հանդերձ հիւանդութեամբք արդելին յաւէտ եւ հանապաղ:

Արդ ոչ ունիմք պէտս գովեստից: Բաւական լիցի մեզ եթէ Մ. Հայրապետք եւ բարձրաստիճան անձինք քաղեսցեն զկարեւոր փորձառութիւնս եւ զօգուտս:

Ճեմարանական սան Արդոյ Մ. Արեղեան հրատարակեալ զհամառօտագոյն եւ զհակիրճ կենսագրութիւն ընդ անուամբ «Գէորգ Դ. Մեծագործ Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց» ի տպարանէ Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի ի 1899 ամի, առթիւ քսանեւ-հինգամեայ տարեդարձի Գէորգեան Ճեմարանի Մայր Աթոռոյ, ամփոփեալ ի 20 (Ի.) գլուխս:

Ոչ սակաւ քննադատելի տեղեկութիւնք են ի նմին, ոկսեալ ի ծննդենէ եւ յուսումնառութենէ Գրիգորի—Գէորգայ եւ յանձն քարոզչութեանն Խապեղջ, հանդերձ այլովք, զորոց զոմանք համառօտիւ իմն պարզեաց կենսագիրս այս ի «Սուրհանդակ» օրաթերթի, յամի Տեառն 1899 (սկսեալ ի 24է Յունվարի ց2 Փետրբ. վարի):

Պ. Արեղեան սակս տեղեկութեանցն որ ի ծննդենէ Գրիգորի—Գէորգայ մինչեւ յընտրութիւնն կաթուղիկոսական հետեւեյ է ձեռագիր կենսագրութեանն պատրաստելոյ ի կաղ Սարգիս վարժապետէ Գնունոյ վանեցոյ: Պ. Գնունի հաստատեալ զընկուծիւն իւր ընդ ընտանիսն ի Վաղարշապատի՝ վայելէր զպաշտպանութիւն եւ զկարեկցութիւն Տ. Գէորգ Դ. Հայրապետի Ազգիս, վանեցիական իմն կեղծաւորութեամբ գրաւեալ զմասնաւոր համարումն Նորին Սրբութեան: Եւ ջանայր հնարել զառիթս առ ի ներկայանալ Հոգեւոր Տեառն՝ գրեալ զուղերձս, զնախանձախնդրական յօդուածս եւ զգրական երկս ինչ: Եւ յամսն 1876—80 խնդրեաց յօրէլ զկենսագրութիւն Նորին Սրբութեան, եւ զիմեալ առ կենսագիրս, խնդէր զտեղեկութիւնս: Եւ կենսագիրս, ըստ հրամանի Ս. Հայրապետի, ետ Գնունոյն Սարգսի զհակիրճ ցանկաձեւ տեղեկութիւնս ինչ, գիտացեալ քաջ զկենսագրական տկարութիւն նորա եւ զվանեցիական տրամադրութիւնսն, մանաւանդ ոչ էր կենսագրիս ժամ պարապոյ առ ի զբաղել ընդ նմա:

Գրէր Սարգիս վարժապետ զկենսագրութիւնն եւ տետրակ առ

տետրակ տանէր ցուցանել Հոգեւոր Տեառն առ ի տալ սրբադրել: Բերէր եւ առ կենսադիրս առ ի ուղղել, եւ վրիպէր յաճախ յակնկալութեանց իւրոց: Երկոց տայ Հոգեւոր Տեառն զկենսադրական տետրակս առ ի ուղղել՝ տառարկեալ միշտ զի կորուսեալ է զառաջին սրբադրեալն: Եւ այսպէս ունէր զերկու օրինակս կենսադրութեան լի աւելորդաբանութեամբք եւ սխալանօք: Եւ զի հայր Սարգսի լեալ է խոհարարապետ յապարան Մաքսուտեանց ի Միջագեղջ Կ. Պօլսոյ, ի թարգմանչաց վարժարանի տեղւոյն առեալ է Սարգիս զուսումն իւր եւ զկրեւութիւն ի հայագիրութեան եւ ի կրօնագիրութեան (1855—61թ. փրկ.), լուեալ է անդ զժամանակակից դանցս ինչ, միանգամայն աշխատակցեալ «Վարդ» անուն հանդէսի: Որով ինքնին յաւելեալ է նաեւ զտեղեկութիւնս ինչ անուղիղս սակս ազգային շարժմանց եւ ձեմարանական (Իսկիւտարոն) անցից եւ այլոց եւ այլոց: Յորպիսիոն մոլորեալ է ահամայն եւ Պ. Արեղեան:

Յետ վախճանի կենաց Հոգեւոր Տեառն, ի 1883 թուականի, բաղմիցս թախանձեաց եւ խնդրեաց Պ. Գնունի ի կենսադրէս դնոյ առնուլ զկենսադրութիւնդ, զմի օրինակն եւեթ, առ ի տալ տպել: Կենսադիրս առաջարկեաց զհամայն օրինակս, յորս ի տեղին տեղիս ձեռնադրեալ էր Հոգեւոր Տէր, զնոյ առնուլ, վճարեալ զմի հարիւր ուսուցիչ եւեթ (10—12 ոսկի օսմանեան), ըստ որում կենսադրութիւնն այն պակասաւոր էր բազմօք եւ տկար ըստ ամենայնի, եւ նպատակ կենսադրիս էր ազատել զձեռագիր Հոգեւոր Ծնողիս ի հաճադործութեանց եւ ի խաչադրութեանց Գնունոյ: Ոչ կամեցաւ նա տալ զհամայն օրինակս, եւ այսպէս մնաց սակարկութիւնն:

Յետ ամաց ինչ դիմեցին Սարգիս եւ ժառանգք իւր քանիցս ի Ս. Էջմիածնէ առ կենսադիրս աստ ի Կ. Պօլսի առ ի տալ տպագրել կամ նպաստել տպագրութեան կենսադրութեանն յիշելոյ, եւ ընկալան զբացասական պատասխանիս: Ջան կալեալ են նոքա զբաժանորդադրութիւնս սնապարծ եւ բառակոյտ ծանուցմամբք կամ յայտարարութեամբք: Ոչ յուսալի էր յաջողութիւնն:

Գնահատելի է կենսադրական ձեռնհասութիւն Պ. Արեղեանի, այլ պակասեալ են նմա ճոխ եւ հաւատարիմ աղբիւրք, որպէս եւ ժամանակ ընդարձակ, ի գրելն իւրում զմատենիկն «Գէորգ Դ. Մեծագործ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց» առթիւ քսանհինգամեակի, թէպէտ խնդրեցին ձեմարանականք ոմանք ի կենսադրէս գրել զպատմութիւն հիմնարկութեան Գէորգեան ձեմարանի նովին առթիւ: Տառապէր կենսադիրս ի յօդացուս յորժամ գրեաց զպատմութիւն շինութեան եւ բացման յիշեալ ձեմարանի ամփոփեալ ի Ժ. Գլուխ, եւ առաքեաց առ ձեմարանականս ի պէտս հրատարակութեան, ըստ խնդրանաց նոցա, պատուիրեալ եւ պայման եղեալ տպագրել նոյնութեամբ, որում ոչ յաջողեցան նոքա: Էին ի պատմութիւնն յայնմիկ թեթեւ պակասութիւնք ոմանց յիշա-

տակարանաց եւ գրութեանց, զորս յանձնարարեալ էր կենսագիրս ընուլ գիւրութեամբ ի Ս. Էջմիածին, մատնացոյց լեալ յորոց պարտ էին օրինակել:

ՎԱՀՐԱՄ ԵՊԻՍԿ. ՄԱՆԿՈՒՆԻ

ի Սեպտեմբերի 1916
ի Միջագեղջ Կ. Պօլսոյ.

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅԱՂԱԳՍ ԾՆՆԴԵԱՆ, ԾՆՈՂԱՅ, ՔԵՐՅ ԵՒ ԵՂԲԱՐՅ ԳՐԻԳՈՐԻ

Յամի Տեառն 1812 (ըստ Մհմտ. 1228) յառաջին քառորդի ներկայ ժողովրդ գարու, ի հինգերորդ աւուր ամսեանն Յուլիսի ծնանի Տ. Գէորգ Դ. կաթողիկոս ի Սամաթիա արուարձանի Կ. Պօլսոյ, եւ առնուլ զմկրտութիւն Ս. աւագանի յՏն Յուլիսի ի հրուշակաւոր Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ Հայոց, որ երբեմն լեալ է աթոռանիստ Պատրիարք-Առաջնորդաց Կ. Պօլսոյ, եւ այրեցաւ ի 186... թուականի: Կնքեն զանուն նմա Գրիգոր*):

Անուանք հօր Գրիգորի եւ Պետրոս Բէրէսթէճեան Հազրընի-միքսանի յԵօնճա թաղէ Պալատու, եւ մօրն՝ Սրբուհի, իԼէպլէ-

*) ԾԱՆՈԹ. Վ. եւ. Մ.— Իսկական թուական ծննդեան Գրիգորի (Տ. Գէորգ Դ. կաթողիկոսի մնայ քննադատելի: Ի մեծի եւ յաղհապի հրկիզութեան Սամաթիայ, յամի Տեառն ... [թուականը կը պահի ընտրելն մէջ] այրացաւ լեալ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ եւ յատուկ պահարան-գանձատանն անհետ կորչեն «Արձանադրական Մատեան Մկրտութեան» եւ զրեանք կարեւորք եւ յիշատակարանք: Ուստի անհնար լեալ է ստուգել եւ ճշտել զթուականն: Իսկ երկուց ամաց լեալ է Գրիգոր յորժամ ծնողքն տարեալ են զնա յուրս եւ յերկրպագութիւն ի Ս. Երուսաղէմ, ուր եւ տուեալ են զրել յաջ րազէն զՄահմանական թուական 1230—31, որպէս կենսագիրս քանիցս ետես եւ ընթերցաւ ուշադրութեամբ: Հաշուեալ եւ գյուշուածն մի մի տարւոյ ըստ լուսնականի եւ ըստ Մահմանականացն թուականի իրր յիւրաքանչիւր երեսուն ամս, դասնեմք եւ զնեմք զծնունդ Գրիգորի ի 1812—13 ամի վերջական: Կենսագիրս այս քանիցս հարցոյւմիւրձ եղեւ, թէպէտ ետես զհակասութիւն ինչ թեթեւադոյն: Տօնն յորում ծնեալ է Գրիգոր, լեալ է ի թաղի Մուսթաֆա փաշայ, յուրանմա Օվա փողոցի ի Սամաթիա: Յետ մահուան տնտեստն «Հազրըն» — «Մինհանճը Պետրոսի Բէրէսթէճեան, որդի նորա Գրիգոր-Գէորգ վարդապետ (այս կաթողիկոս) նախ զնայ առնուլ զժամայն ժառանգական րաժինս եղբարց եւ քերց իւրոց, եւ այս ի Մհմտ. 1263 թուականի ի 17ն սէֆէրի վաճառէ Գրիգորի Ռափայէլեան եւ կողակցի նորին Սաթրնիկի (Պօղոսեան ըստ Տօրն): Մարեան եւ նորա Յովհաննէս քահանայի Նիքօթեան ի 1268 Մհմտ. թուականի: Ըստ ասելոյ Յովհաննէս ա. քահանայի Շահպազեան, Միւրանի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ, հրկիզեալ է առնն այլ ի միջի. հրկիզութեանն («Էն-Փիլէճիկի կրակ» անուանեալ) ի 1852 Փրկչ. թուականի, եւ յետ վերաշինութեանն կրէ զարգիս տուն այն զ14 թ.: Վերջին տեղեկութիւնքս այսօրիկ քաղեալ են յԱլլաքիլի 1898 թուականի վրկչական, միջոցաւ Աւաղ քահանային վերստիշելոյ:

պիճի-Քէօշսի թաղէ Սամաթիոյ, որք յերկրորդ ամի ծննդեան Գրիգորի երթան յուխտ եւ յերկրպագութիւն ի Ս. Նրուսաղէմ՝ վտանգաւոր իմն ուղեւորութեամբ: Անդ տան արձանագրել ըստ դարաւոր սովորութեանց ուխտաւորաց զնկար ինչ փոքրիկ եւ զմահմետական թուական տարւոյն յաջ բազկի Գրիգորի՝ 1230:

Էին Պետրոսի յառաջին ամուսնութենէ դատերը Սրբուհի եւ Տիրուհի անուամբք, նոյնպէս Սրբուհւոյ էին դատերը Նունէ եւ Անթառամ անուամբք: Իսկ յերկրորդ ամուսնութենէ ծնան նոքա զԳրիգոր, զՕհան, զԱւետիս, զԵղիշէ (Էֆտիկ) եւ զՓեփրոնէ:

Պապը Գրիգորի, իմա՝ հայր Սրբուհի մօր իւրոյ, լեալ է ի Սեբաստիոյ, եւ հայր Պետրոս հօր իւրոյ ի շրջակայից Կեսարիոյ գաղթեալ եւ հաստատեալ ի Կ. Պօլիս:

Արհեստիւ է՛ր Պետրոս դերձակ; անուամբ Մինքրաննի (բաճկոնակակար) եւ ջաղջերակար (ջաշխըր), միանգամայն պատրաստալճառ, յԱլլի փաշա խանն ի Կ. Պօլիս: Ունէր ընդ ձեռամբ իւրով զաշակերտս եւ զգործաւորս ոչ սակաւս, ի Պօլսեցոց եւ ի Ռօտօմթոցոց: Սիրելի էր յաշս ոմանց Եէնիչէրեաց ղլխաւորաց, մանաւանդ բնակեւոցն յէյուսլ, որոց էր դերձակ:

Տիկին Սրբուհի ոչ զիտէր զարուեստ ինչ, այլ սակայն էր տանտիկին կատարեալ, տնտես, որդեսէր, ժրաջան, արթուն, համեստ, հեղ եւ բարեհամբոյր:

Երկոքին լծակիցք էին բարեպաշտք, եկեղեցասէրք, քաղցունք ի բարս եւ ի վարս, նախանձախնդիրք յառաքինութիւնս եւ յանձնիւր պարտոսն: Գիտէին նոքա զհասարակ ընթերցանութիւն ըստ ժամանակին ուսեալ ի տնավարժոցս առ ոտս մարապետաց, որպէս անուանէին յայնժամ զվարպետ տուտուս:

Որպէս յաճախ տեսանեմք զբաղում օրինակս ի Կ. Պօլիս, ծնողք Գրիգորի առթիւ հրկիզութեանց տեղափոխեալ են զբնակութիւնս իւրեանց ի Սամաթիոյ ի Գումգաբու, ապա ի Սասդիւղ ի քարոզչութեանն Գէորդայ, եւ հուսկ ուրեմն ի Միջագիւղ Կ. Պօլսոյ, ուր եւ կնքեն զկեանս իւրեանց եւ ննջին ի Տէր, մայրն Սրբուհի ի 17 Օգոստոսի 1840 թուականի, հայրն Պետրոս ի 26ն Սեպտեմբերի 1842ի, եղբարքն Օհան յ2ն Ապրիլի 1843, Աւետիս ի 5 Յունիսի 1846, կրտսեր քոյրն Փեփրոնիկ ի 11 Յունիսի 1844ի (յօդափոխութեան ի Սարը-եար, յորմէ փոխադրեն զդին ի Միջագիւղ):

Լսէ զմահ մօր իւրոյ մինչ գտանէր ի ս. եկեղեցւոյ յաւուր շարաթու ի նաւակատիւն Վերափոխման Ս. Աստուածածնի, եւ ի յաջորդ աւուր մատուցանէ (Տ. Գէորգ վրդ.) զտաղաւարական ս. պատարագ, յետ որոյ թաղէ հանդիսիւ զմայր իւր, արտայայտեալ զգեղեցիկ օրինակ բարեպաշտութեան եւ ջերմեռանդ հաւատոյ, առանց թուլանալոյ ըստ մարդկային բնութեան:

Տարածամ վախճանք եղբարց եւ քեռ սորա պարզեն զսերնդական-ժառանգական ինչ տկարութիւն, յորմէ մագապուրծ գերծաւ Գրիգոր (Գէորգ վրդս), որպէս ունիմք պատմել այլուր, մանաւանդ մահ ուսումնասէրն Փեփրոնիկի առաւել ազդեալ էր

ամա, ըստ որում առաւել սիրէր զնա, եւ վատնեաց զբաղում
 դրամս առ ի աղատել զնա ի հիւանդութենէ եւ ի ճիրանաց մա-
 հուան: Գեղեցիկ յոյժ լեալ Փեփրոնեայ, ընթերցասէր եւ ար-
 թուն, բազումք խնդրեալ են զնա ի կենակցութիւն, եւ ծնողքն՝
 մանաւանդ Տ. Գէորգ վրդ. դժուարանան խանդարել զկարգն ըստ
 սովորութեան ժամանակին, եւ նախ քան զՆւիւիմէ պսակել զՓեփ-
 րոն: Որոյ վասն խղճահարէր յորժամ առիթ լինէր խօսակցու-
 թեան:

Ի կենդանութեան ծնողաց ամուսնացեալ էին քորքն խորթք
 եւ ընդարձակեալ զսերունդ իւրեանց եւ ղառաւիղս: Իսկ Նւիւիմէ
 ամուսնացաւ ի Սեպտեմբերի 1843 ամի*):

Գրիգոր հանեալ էր զծաղիկ եւ կրէր ի կերպարանս զնշանս,
 որք սակաւուք խանդարէին զգեղեցկութիւն դիմացն: Անձնեայ եւ
 թիկնաւէտ, գեղեցկահասակ, լայնաճակատ, քաղցրատեսիլ եւ
 համեղաբան էր Գրիգոր, եւ ի մանկութեանն յաւէտ սիրելի կա-
 ցուցանէր զանձն ծնողաց եւ համայն պարագայից իւրոց եւ որոց
 հանդիպէր: Օր աւուր յաճախէր ի շնորհս, եւ զարգանայր իմաս-
 տութեամբ: Որում յարմարէին արգեօք բանք Լամբրոնացւոյն
 եթէ «Նշեալ աղայ»՝ եւ զտղայական ախտին մարտն վանեաց, տղա-
 յական կրիւքն ամաչեցուցեալ զթշնամին. մանուկ՝ եւ ի վար-
 ժումն հնազանդութեան ծնողացն ոչ կարաց յողբողդել զնա»:

Սիրէ գիտալս եկեղեցականս, եւ կազմէ ի տան զսեղան,
 պատրաստէ զգեստս, զթագ, եւ ձեւացուցանէ զպատարագ, այ-
 սու կանխէ արտափայլել զներքին յօժարութիւն եւ զփափաք իւր:

Ատէ շրջել ի փողոցս եւ խաղալ ընդ մանկանց, որոց յորդոր
 կարգայ դալ ի տուն եւ կազմել զսեղան, ձեւացուցանել զպատա-
 րագ, զժամերգութիւնս, զքարոզս, զթափօրս: Սիրէ զընկերակ-
 ցութիւնս զայսպիսիս:

Ի մանկութեան անդ ապացուցանէ գիտանդ եւ զընդունակու-
 թիւն յերգեցողութիւնս, որպէս եւ յաճախ երգէ ի տան: Ձանայ
 ընթեռնուլ գգիրս, եւ զքօսնու մատինիւք: Որպիսի ընթացք սորա
 պարզէին զձգտումն եւ զընդունակութիւն իւր:

*) ԾԱՆՈԹ. վ. եպ. Մ.— Դնեմք աստ ի ծանօթութեան իբրեւ նմոյշ
 ինչ ժամանակակից սովորութեանց զպատճէն հարսանեան հրաւիրաթղթի,
 զոր յանձնեաց կենսադրիս վրթանէս քահանայ Պալեան Օրթաքէօյցի ի 1891
 թուականի ի Միջագեղջ, թէպէտ պակասէր հասցէ թղթոյն, պատասեալ հա-
 տեալ եւ կորուսեալ գոյով կէս մասն թղթոյն այնօրիկ:

« Գերայարգ աղա ազնուամեծար նաղեւոյդ ողջոյն եւ օրհնութիւն
 « Յիսուսաւանդ: »

« Յայսմ շարթու ունիմք Տէրամբ առնել զհարսանիս քեռն մերոյ,
 « վասնորոյ խնդախ մատուցանեմք զայս երկտող գեր ազնուամեծար յար-
 « գութեան ձերում, որով խնդրեմք հրաւիրանօք, զի շնորհ արարեալ հրա-
 « մայեսջիք յեկեցի յառաջիկայ շարթու աւուրն: »

« Մնամ սպասեալ բերկրառիթ գալստեան Ձերոյ »

« (ինքնաձեռագիր) Նու. Գէորգ վրդ. Միջագեղջի: »

« 1843 Սեպտ. 21, ի Միջագիւղ: »

Զգալին ծնողք իւր, զի հարկ էր այլեւս տալ ուսման գրիւգոր, եւ գտին զյարմար տնավարժոց: Մանաւանդ սոյն այս մանուկ ինքնին խնդրէր ուսանիլ զընթերցումն եւ զգիր, յաճախել ի Ս. եկեղեցի, որպէս տանէին յաճախ ծնողք իւր: Եւ տեսանէին բացայայտ, զի ակորժէր յոյժ յեկեղեցոյ եւ երգեցողութեանց: Որով ուրախ լինէին հանապազ եւ ինքեանք:

Յերկիւղէ Ննիչէրեաց, որպէս ծնողք ամենայն, նոյնպէս ծնողքն Գրիգորի ոչ երբեք թոյլատրէին նմա միայնակ ելանել արտաքս ի տանէ, երթալ յեկեղեցի, ի վարժոց, եւայլն: Յաճախ հայրն կալեալ զձեռանէ մանկան տանէր ուր եւ կամէր, որպէս եւ ի տնավարժոց, յառաւօտու եւ յերեկոյի, որպէս զի մի՛ վրտանդ ինչ հասցէ:

Այսպէս լրացուց Գրիգոր զվեցերորդ ամ հասակի իւրոյ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՅԱՂԱԳՍ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ, ՈՒՍՄԱՆ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԻ ԳՐԻԳՈՐԻ

Էր եօթն ամաց յորժամ ետուն ծնողքն զկայտառն Գրիգոր ի տնավարժոց Սրբուհի Մարապետի ի Սամաթիա, որ աջակցութեամբ եղբոր իւրոյ Յովսէփայ, պահէր զծաղկոց:

Եղբայր Մարապետ Սրբուհոյ էր տիրացու-լուսարար Ս. Գէորգ եկեղեցոյ Սամաթիոյ, եւ օգնէր լիապէս քեռ իւրում ի դասս կրօնականս եւ երաժշտականս: Յետ ամաց ինչ քահանայացեալ է Յովսէփ ի վերայ Ս. Գէորգ եկեղեցոյ յիշելոյ, վարելով ի ժամանակի եւ զսլաշտօնս Աւագ քահանայութեան եւ լուսարարապետութեան երից եկեղեցեաց Սամաթիոյ, Նարլը Գարուլի եւ Եէնի Մահալլէի, ըստ բացառիկ պայմանաց եւ զըութեան արուարձանին այնորիկ, նման երբեմն միացեալ եւ զարդիս բաժանեալ եկեղեցեաց Գում Գարուլի, Եէնի Գարուլի, Կէտիք փաշայի, եւ ցարդ շարունակեալ Բերա արուարձանին Ս. Երբորդութիւն, Ս. Յարութիւն եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցեաց:

Յայնմ ժամանակի կոչէին Մարապետ ո՛չ միայն զկանայս որք առանձնանային ի կուսանոցս ի Ս. Երուսաղէմ եւ յայլուր, զօրիորդս որ ուխտէին ի կուսութիւն եւ հրաժարէին յամուսնութենէ, այլ եւ զկանայս որ պահէին զտնավարժոցս, յորս երթեակէին մանկունք յերկուց սեռից, եւ յաւէտ իգականք ուսանէին զձեռարուեստս եւ զկարս, իսկ արականք զհասարակ ընթերցանութիւն եւեթ: Պահէին եւ քահանայք զտնավարժոցս ի բազում տեղիս, եւ երէցակիւնք կատարէին զմեծ մասն զորս Մարապետք վարէին:

Համաձայն ուղղութեանց եւ պարագայից ժամանակին, դու-
վելլի եւ արդիւնաւոր էին տնավարժոցք այսպիսիք առաւել քան
զդպրոցս աղջայինս, մանաւանդ առաւել քան զդաստառութիւնս
ոմանց ի խանութս, սակաւուցն բացառութեամբ:

Զարդիւս կարծեն եւ կարեն անուանել «խամրոց» զտնա-
վարժոցսդ, ցորչափ յառաջադրմէ մանկավարժութիւն ի կատա-
րելադործութիւն եւ ի դիւրութոյց եղանակս, յաւելուն օր աւուր
զկրթական բարեփոխութիւնս եւ զպայմանս առողջապահանս,
արծարծեն ի մանկունս զսէր ուսման եւ կրթութեան փոխանակ
տաղտկութեան եւ զդուանաց, արդիւնեալ եւ զգանահարութիւնս,
միանգամայն արծարծեն զմիջոցս առ ի բանալ զսրամտութիւնս,
առ ի զօրացուցանել զժիղս եւ առ ի կազդուրել զառողջութիւնս
մանկանց: Անշուշտ նաեւ ապագայն ոչ դոհացուցիչ համարեսցէ
եւ զներկայ կրթարանս եւ զկրթական ուղղութիւնս, ցորչափ յա-
ռաջադրմէ եւ զարդանայ կրթական եւ մանկավարժական խնդիր:
Այլ սակայն, արդարութիւնն պահանջէ գնահատել ըստ ժամանա-
կին եւ ըստ յարակից պարագայից եւ զտնավարժոցսդ Մարապե-
տականս եւ զարդիւնս նոցա յօդուտ երկուց սեւից:

Ուղղութիւն տնավարժոցացդ էր արդարեւ անձուկ յոյժ, եւ
հաղիւ յաջողէին յընթացս երկուց եւ աւելի տմաս ուսուցանել
մանկանց զհասարակ ընթերցանութիւն: Այլ սակայն, ըստ ձեռ-
արուեստից բարերարէին օրիորդաց ըստ բաւականին:

Բազումք տնավարժոցաց ուսուցանէին մանկանց զայբ-բեն
գրեալ ձեռագիր ի միում տախտակի, նախ զհասարակ տառս եւ
ապա զգլխագիրս, որ եւ տեէին առաւել քան զվեց ամիսս, երբեմն
անցեալ առաւել քան զմի ամ: Ապա տալին մանկանց զհեղերէնս,
եւ Սաղմոսն պատկէր զուսմունս եւ զկրթութիւն աշակերտաց:
Ուսանէին մանկունք եւ զերգս ինչ աղջային եւ եկեղեցական:

Ըստ այսմ ապա ոչ կամէր Գրիգոր մնալ ընդ երկար ի Մա-
րապետական տնավարժոցի, եւ սէր ուսման՝ ընդունակութիւն եւ
սրամտութիւն Գրիգորի ստիպեաց զծնողսն փոխադրել զնա յաղգ-
դպրոց, թէեւ ուսաւ ի Յովսէփի դպրէ զկրօնական գիտելիս եւ
զերաժշտութիւն ըստ մասնեայ:

Յուցանէր Գրիգոր զընդունակութիւն մեծ եւ զյաջողակու-
թիւն նաեւ յերաժշտութեան, որպէս եւ եղբայրն իւր Օհան, ու-
նելով եւ զձայնս քաղցունս, որով զարձաւ սիրելի յաչս ոչ միայն
ուսուցչաց իւրոց, այլ եւ քահանայից եւ ժողովրդեան, որ խուռն
բազմութեամբ ընտին զՍ. եկեղեցի յերգելն Գրիգորի, մինչ Սա-
մաթիա յաջողակ եւ ճոխ էր, որպէս եւ ըստ մասնեայ է ցայսօր,
քաղցրաձայն դպրօք եւ ներդաշնակ երաժշտութեամբ, ունելով
եւ զհնադոյն Ընկերութիւն դպրաց, նման Ս. Հրեշտակապետ եկե-
ղեցւոյ Պալատու եւ Աւագ-եկեղեցւոյ Գում-Գարուլի, հանգերձ
յատուկ եկամտիւք եւ կտակեալ կալուածովք: Գրիգոր իւրովն
ընդունակութեամբ եւ յաջողակութեամբ ցուցանէր զկարօտու-

թիւն եւ զպէտս յաճախելոյ աւելի բարձր դպրոցի եւ զանդուստ
սէր եռանդուն յուսմունս :

Իսկ Հայրն Պետրոս^{*)}, ստիպեալ ի դրութենէ իւրմէ եւ ի
կարօտութեանց, կամէր կանխել եւ քաղել զօգուտս յանդրանիկ
որդւոյն ի Գրիգորէ, որպէս սովորութիւնք էին եւ են բազում
ծնողաց, առեալ յօշոնական եւ յաջակից յարուեստի իւրում եւ
ի գործասենեկի որ յԱլի-Փաշայ խանն ի Պիթ-բաղար, հակառակ
բազմանաց եւ խնդրանաց որդւոյ իւրոյ, եւ պահել անլթար դար-
ուեստ իւր եւ զգործասենեակ ընդ յաճախորդան : Եւ Գրիգոր Հնա-
ղանդեալ հօր իւրում, ահամայ կատարէ զիստիւր հօր իւրոյ եւ
երթայ ի գործասենեակ, եւ զամս ինչ աջակցի հօր իւրում մինչեւ
հասանէ ի կարեւոր չափ հասակի եղբայր իւր Օհան, որ յաւէտ
հակամէտ էր արուեստի հօր իւրոյ, որպէս եւ կրտսեր եղբայր
իւր Աւետիս, յետ ամաց ինչ աջակցին եւ հետեւին արուեստի եւ
գործոյ ծնողաց իւրեանց, այնպէս զի երկուքին եղբարք յաջողա-
կութեամբք իմն կառավարեն զարուեստ եւ զգործս հօր իւրեանց :

Այլեւս առիթ բարեպատեհ եւ ժամանակ յարմար համարէր
Գրիգոր առ ի հասանել բոլոն բազմանաց իւրոց, շարունակեալ
զուսմանառութիւն իւր եւ մտեալ յեկեղեցական պաշտօնէութիւն :

Բարեյիշատակ Յարութիւն ամիրայ Գաղէզ, հաստատեալ
զկարեւոր եկամուտս, բացեալ էր ի ձեռն Կարապետ Արքեպիսկո-
պոս-Պատրիարքի սիրելւոյ իւրոյ զվարժարան Ուսումնարան
անուամբ, ի պէտս պատրաստելոյ զբաժանայացուս, ընդ հովանե-
աւ եւ ընդ պարսպաւ Ս. Աստուածածին աւագ-եկեղեցւոյ ի
Գում-Գարու, հանդէպ եւ ընդ հսկողութեամբ Պատրիարքարանի,
յորում դասարկուէր մեծահոգակ Գրիգոր Հայկարան եւ աստուա-
ծարան պատուելի Փէշտիմալճեան զկրօնագիտութիւն ընդարձակ,
զհայկարանութիւն, զճարտասանութիւն եւ զտրամաբանութիւն
հասակաւոր աշակերտաց եւ քահանայացուաց :

Կրթական ծրագիր Ուսումնարանին քահանայացուաց ոչ
պարունակէր զբաղմաթիւ «ութիւն» եւ զօտար լեզուս, այլ սա-
կայն յաջողութեամբ իմն եւ արդիւնաւորապէս մատակարարէր
զուսմունս կրօնականս, հայկականս, երաժշտականս եւ եկեղեցա-
կանս, զոյգ ընդ քերականական, ճարտասանական եւ տրամաբա-
նական գիտութեանց : Պակաս էին միանգամայն պատմութիւն
ընդհանուր, աշխարհագրութիւնք, համարողութիւնք, քնական
պատմութիւն եւ գիտութիւնք, տիեղերագրութիւն եւ նմանհան-
դոյն գիտութիւնք աստղապահական : Աստուածաբանութիւնն
ամփոփեալ էր ընտանգահագոյնս ի Քրիստոնէական Վարդապե-
տութեան եւ ի մեկնութիւնս դրոց ինչ :

^{*)} ԾԱՆՕԹ. Վ. Եպ. Մ. — Հայրն Գրիգորի Պետրոս ունէր զտկարու-
թիւն աչաց մինչեւ զրկել ի սպառ ի տեսութենէ աչաց : Ոմն պարսիկ աշարոյժ
(«ՔէՀա» ըստ պարսից ?) արգիլեալ զՊետրոս ի սեւապատ սենեակ մի ի տան
զաւուրս քառասուն, անկեալ ընդ կրօնին ի մահճի, զարմանէ ըստ բաւականին :

Փութամբ յաւելուլ աստէն ի պարծանս Յարութիւն ամիրայի Պէղճեան, զի նա, թէպէտ տկար էր ինքն յուսմունս, այլ ուսումնասէր, մանաւանդ նախանձախնդիր էր ներդաշնակ եւ քաղցրանուագ երգեցողութեանց եկեղեցւոյ, ուսմանց եւ կրթութեանց քահանայից եւ քահանայացուաց, աղագին յառաջադիմութեան, դարգացման եւ բարդաւաճման, ծաղկմանց եւ տարածմանց արուեստից եւ վաճառականութեան ի Հայս, որպէս վկայեն դործք եւ յիշատակը նորա: Սակս կարօտութեանց եւ պիտոյից Ազգի եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց խնդրէր զխորհուրդս ի Կարապետ Արքեպ. էթէ զիս'ը եւ զի'նչ պարտ իցէ առնել եւ յաւելուլ, որպէս զի արդիւնաւորեցէ ինքն: Որում պատասխանէ Կարապետ Արքեպ.— Պատրիարք համաձայն դարգացման եւ անձուկ ընդունակութեան իւրում, եթէ «Ամիրայ, բարերարեցեր դու Ազգի եւ Եկեղեցւոյ մերում առաւել քան զոր պարտէիր առնել»: Մինչ Գաղէ ինքնին շարունակէր եւ յաւելոյր զայսպիսի ձեռնարկս, յետ խորտուելոյ զԼնկերութիւնս զպրաց եւ զհամայն ձեռնարկս որ ի պէտս շինութեանց եկեղեցեաց, զսրոցաց, Հիւանդանոցաց, խոհուն իմն հետառեսութեամբ հոգաց եւ զպատրաստութիւնէ քահանայացուաց արժանաւորաց: Այլ եւ կարեւոր միջոցօք սատարէր հուշակաւոր վանօրէից, Ս. Յակոբեանց Երուսաղէմի, Սսոյ, եւ այլոց եւ այլոց, եթէ ըստ դրամականին եւ եթէ ըստ զարդուց եւ անօթաց եւ ըստ այլոց պիտոյից*):

Արդ, պատանին Գրիգոր, առեալ զհրաման հօր իւրոյ, մեկնեցաւ յարուեստէ եւ ի գործասենեկէ, սկսաւ յաճախել ի յիշեալ Ուսումնարանն եւ ուսանել եռանդեամբ եւ գիշերաշան աշխատու-

*) ԾԱՆՕԹ. Վ. Կպ. Մ.— Յաւուրս Տ. Զաքարիա Արքեպ.— Պատրիարքի կաղզուանցւոյ, հաղիւ ուրեմն տեսնեմք զճանս եւ զձգտումն նոր առ ի ուսանել զարտաքին զխոթութիւնս՝ ընդ գործածական լեզուաց, թէպէտ սահմանափակ իմն ուղղութեամբ, եւ Կետրոնն—Պատրիարքարանն հաղիւ հաստատէր զմասնաւոր կրթարան ի պէտս 10-12 ընծայացուաց—աշակերտաց Զաքարիայի: Գովկի էր յօյժ առաջին թելադրեալ մտածութիւն եւ ձեռնարկ արժանայիշատակ Յարութիւն ամիրայի Պէղճեան ի պէտս եւ յօգուտ հասարակաց եւ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, այլ Պատրիարքարանն ոչ էր գիտակից պատրաստութեանց իւրոց, եւ ընդարձակ կրթական եւ գիտական պիտոյից, եւ ոչ իսկ կարէք կամ զիտէք տալ զլուսամիտ խորհուրդս Պէղճեանի եւ խրախուսել զնա: Ժամանակակից անձք ոմանք եւ Մխիթարեանք վենետիկոյ բանային յաւատ զկրօնական վէճս միայն եւ զորսորդութիւնս, եւ ոչ երբեք զմրցումն Աղագին մտաւորական եւ բարոյական կրթութեանց եւ զարգացմանց, զոյգ ընդ լեզուաց եւ արտաքին գիտութեանց եւ ուսմանց: Ի վերայ այսր ամենայնի պարտ է յաւելուլ զի կրօնական վէճք եւ որսորդութիւնք պրակտիկանաց չեղտեցին ի նորոյ ի Հայս զանհրաժեշտ կարեւորութիւն ընդարձակ կրթական եւ ուսումնարանական խնդրոց, միանգամայն ջանալ հաստատել եւ յաւելուլ զգարոցս աղագինս եւ վանականս, սկսեալ յաւուրց Տ. Զաքարիայի կաղզուանցւոյ, յաւուրս որոյ սկսան ծաղկիլ դպրաւանքն Արմաշու, մինչ հնադարեանն եւ կարեւորագոյն վանք Ս. Յակոբեանց Երուսաղէմայ անվոյթ տակաւին գտանէր մինչեւ յամ Տեառն 1850—65:

Թեամբ զորս աւանդէր Փէշտիմալճեան, շարունակեալ ընդ նոսին եւ երաժշտութիւն եւ զուսումն Շարականաց ի հմտագոյն դպրաց Աւալ-Նէկեղեցոյ:

Ընդունակութիւնք, եռանդ եւ բարեջանութիւն Գրիգորի գրաւեցին զուշադրութիւն եւ զհամարումն Գրիգորի Պատուելոյ, որ եւ տննախանձ ջամբէր նմա զուսումնս զորս աւանդէր: Խնամ մեծ ունէր եւ խրախուսէր Փէշտիմալճեան զպատանիս զայս Գրիգոր, եւ յաւէտ ուրախանայր ընդ յառաջելովութիւն սորա եւ ընդ բարի վարս. զովէր որոց պատահէր, մատնանշէր ի նախանձելի օրինակ աշակերտակցացն, յաճախ յանձնարարեալ եւ Գրիգորի օժանդակել եւ թելադրել ընկերաց իւրոց, որով կրկնակի արգելնաւորէր ուսումն եւ փորձառութիւն իւր:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՒ ՄՏԱՆԵԼՈՅ Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՐԱՆ

Յաւուր միում ի յեղակարծ ժամու այցելէ Տ. Կարապետ Արքեպիսկոպոս-Պատրիարք յՈսումնարան, եւ ի հարցաքննելն զաշակերտս՝ հաւանի, միանգամայն հիանայ ընդ յաջող եւ համարձակ պատասխանիս եւ ընդ գեղեցիկ շարադրութիւնս Գրիգորի, լսէ եւ զգովեստս եւ զբարի վկայութիւնս Փէշտիմալճեան պատուելոյ եւ այլոց պաշտօնէից զԳրիգորէ, եւ այնպէս սեւեռէ Կարապետ Արքեպ. զբարեմիտ ուշադրութիւն իւր ի վերայ սորա:

Գոգցես կարգայ Կարապետ Արքեպ.-Պատրիարք զսիրտ եւ զանգոսպ փափաք հոգեւոր Գրիգորի, եւ օժանդակէ սմա հասնիլ եկեղեցական փափաքանացն:

Յանչափս ուրախանայ Գրիգոր ընդ համարումն եւ ընդ խրախոյս Կարապետ Արքեպ.ի, եւ խնդրէ առնուլ ուղղակի զհաւանութիւն ծնողաց իւրոց, որք ընդդրմանային յաւէտ: Եւ Պատրեարք խորհի հնարս, եւ պատրուակեալ զգրադրութիւն ի պատրիարքական Փոխանորդարանի՝ համոզէ զծնողսն ըստ թախանձանաց պատանեկիս այսորիկ, եւ առնուլ զհաճութիւնս նոցա:

Եւ այսպէս Գրիգոր ի 25 Մայիսի 1830 ամի փրկչական մտանէ ի Պատրիարքարան եւ ստանձնէ զպաշտօն գրադրութեան առ փոխանորդութեամբ (Վէֆիլ) Առաքել քահանայի՝ համաձայն հրամանի եւ տնօրէնութեան Պատրիարքի, զոյգ ընդ նմին շարունակէ եւ զպատուութիւնս իւր յՈսումնարանի, պարապելով յա-

ւէտ եւ ի վերծանութիւնս Ս. Գրոց եւ կրօնական մատենից: Չէր սմա փոյթ երբեք պարապելոյ իղբօսանս եւ ի զուարճութիւնս, զորպիսիս փոխանակէր երգեցողութեամբք եւ շարականազիտութեամբք:

Հարկ է յաւելուլ աստէն, զի ոչ դիւրին ինչ էր պաշտօն գրադրութեան փոխանորդարանի (Վէֆիլարանի), թէպէտ գրամական պարգեւք հրապուրէին զպաշտօնավարս: Բաց յայսմանէ, Առաքել քահանայ Վէֆիլմ ջանայր զնել զորդի իւր ի գրազիր Փոխանորդաբանի. վասն որոյ ընդ ակամբ հայէր ի Գրիգոր, վարէր ընդ սմա յաւէտ հակակրութեամբ, բարդէր զայլ եւ այլ աշխատութիւնս ծանրացուցանէր զպաշտօն սորա, որպէս զի ճանճրացեալ եւ յուսահատեալ ի բաց մեկնեացի ի գրադրութեանէ: Այլ Գրիգոր խոհեմութեամբ եւ համբերութեամբ տարեալ ամենայնի, ոչ ումէք յայտնէր զտրտմենջ եւ ոչ առ Կարապետ Արքեպիսկոպոսն, որում յաւէտ սիրելի եւ հաճոյ ընծայէր զանձն:

Մերթ թեկնածութիւնք, երբեմն պապական խորհաւանութիւնք, յաճախ ետամոլական քմահաճոյք ումանց աղղեցիկ անձանց, եւ մերթ կրօնական վէճք եւ խնդիրք յաճախ աղղիւնաւորէին զպատրիարքական փոփոխութիւնս: Տ. Կարապետ Արքեպ. ի շնորհս պաշտպանութեան եւ աղղեցութեան Յարութիւն ամիրայի Պէգճեան, որոյ էր սիրելի սակս համեղարան եւ ճարտարախօս քարոյզութեանց իւրոց, համաձայն լմբունմանց ժամանակին, վարէր զիշխանութիւն պատրիարքութեան, առանց ունելոյ ինքնին զվարչադիտութիւն բարձր: Եւ յառաջագիմական ջանք ումանց եւ յարարեութիւնք արտաքինք ոչ ախորժելի լինէին նմա: Եւ ոչ իսկ փոյթ էր նմա աշխատ լինել ըստ արժանւոյն յօղուտ եւ ի պէտս Ազգի եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, հետեւեալ յաւէտ անձնական դիւրութեանց, մինչ «չըջանն Գաղէզեան» կարէր օժանդակել նմա ի յաջողութիւնս ոչ սակաւ աղղօգուտ ձեռնարկութեանց, շնորհիւ գրամական առատութեանց եւ տնտեսական դիւրութեանց: Տ. Կարապետ Արքեպ. թերացաւ եւ յեկեղեցական եւ կանոնական պարտաւորութիւնս իւր, միանգամայն առթիւ խանդարմանց յարարեութեանց ընդ Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, սակս քաղաքական պատճառաց, հաստատեալ զգրութիւն նոր «Իւր առժամանակեայ», զի վարդապետք-առաջնորդք վիճակաց նստցեն յԱթոռս, գործածեսցեն զթագ, զեմիփորոն եպիսկոպոսական, տեղափոխեալ յաճախ եւ զԱռաջնորդ: Ներելի է ասել զի Կարապետ խնդէր յաւէտ զհանդիստ անձնական քան ծառայել եկեղեցւոյ եւ ազգի, որոյ վասն եւ կամէր հրաժարիլ ի պատրիարքութենէ եւ մեկուսանալ յիւսկիւտար, ուր ետ կառուցանել զքնակարան յատուկ հանդէպ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ի Սէլամսրղ թաղի, ծախիւք Գաղէզ ամիրայի, զոր եւ յատկացոյց նախկին պատրիարքաց յետ մահուան իւրոյ*):

*) ՄԱՆՈԹ. Վ. եպ. Մ.— Տ. Յակոբոս Արքեպ. երբեմն Պատրիարքն խանդարեաց զիտակ նորս եւ զկարգադրութիւն: Էր աղղարեւ ի զաղտնի եւ կուսակցութիւն ինչ կազմեալ յաշակերտաց Տ. Յովհաննէս Արքեպ.—Պատրիարք

Ժամանակակից անցք ինչ աղգայինք ծանրացեալ ի վերայ պատրիարքի, Կարապետ Արքեպիսկ. առնու զհաւանութիւն Գաղէզ Յարութիւն ամիրայի եւ հրաժարի, որով յաջորդէ Տ. Ստեփաննոս Արքեպ. Պրուսացի, Աղաւնի անուանեալ, յամի Տեառն 1831, ըստ ընտրութեան երեւելեաց աղգայնոց, որ եւ ըստ յանձնարարութեան նախորդի իւրոյ հսկէ տակաւ եւ հետեւի ի պաշտպանութիւն պատանեկին Գրիգորի: Միանգամայն տեսեալ զբարի վարս, զգովելի ընթացս, զժրաջան գործունէութիւն, զհաւատարիմ պաշտօնավարութիւն, զբարեպաշտ հաւատս եւ զՋերմեռանդութիւն: զբաղցրանուաղ երգեցողութիւնս, զաղօթասիրութիւն եւ զուսումնասիրութիւն Գրիգորի, օր աւուր յաւելու զիւրն վստահութիւն եւ զհամակրութիւն, զհամարումն եւ զպաշտպանութիւն, տեսանելով զառատութիւն շնորհաց Աստուծոյ ի վերայ Գրիգորի եւ զապագայ յուսարից եւ փառաւոր:

Յետ Առաքել քահանայի, յաւուրս պատրիարքութեան Ստեփաննոսի, աշակերտակից հոգեւոր եղբայր նորին եւ միաբանակիցն Արմաշու Պօղոս վրդ. Թաքթաքեան ի Պրուսայէ ստանձնեալ վարէր գործունէութիւնս պատրիարքական Փոխանորդութեան, որ եւ տեսեալ զգործնական հմտութիւնս եւ զփորձառութիւնս Գրիգորի, իրրեւ զօժանդակ եւ զօգնական իւր գործածէ զսա: Որեւ անձնուիրաբար ծառայեալ նմա ոչ միայն իրրեւ զգրագիր, այլ եւ իբրեւ զփոքրաւոր, օր ըստ օրէ յաւելոյր գրաւել զկատարեալ վստահութիւն եւ զհամարումն Պօղոսի:

Յարաբերութիւնք Ստեփաննոսի ընդ Պօղոսի ոչ էին անկեղծք, սիրալիրք եւ մտերմականք ըստ արտաքին պատճառաց, սակայն Գրիգոր հաւասարապէս վայելէր զսէր եւ զվստահութիւն նոցա:

Պօղոս վարդապետ Թաքթաքեան ունէր զյիշատակելի արդիւնս եւ զգործունէութիւն ի վստահ Արմաշու, ըստ կրթական խնդրոց, եւ զնախանձախնդրութիւն յեկեղեցական եւ ի կրօնական խնդիրս, որոյ վասն եւ առաքեցաւ յաքսոր ի Գաղատիա, ջանիւք Յակոբոս-Մատթէոսեան կուսակցութեան: Յետ աքսորանացն հետեւի այլեւս ծայրայեղ իմն զգուշաւոր պահպանողականութեան, միանգամայն համբերատար լինել ի խօսս եւ ի գործս իւր: Եւ այնպէս իմն առնել, զի զոր կամէր առնել եւ խօսել, ի գաղտնի թելադէրս այլոց եւ տայր նոցա խօսել եւ գործել: Զսոյն զայս ընթաց եւ զուղղութիւն կալաւ եւ ի փոխանորդութեանն, եւ յառաջ վարէր զԳրիգոր եթէ՛ յաշխարհականութեան եւ եթէ ի վարդապետութեան:

Նպաստաւոր հանգամանք այսպիսիք միացեալ ընդ արթնութեան, գործունէութեան, ժրաջանութեան, փորձառութեան եւ յաջողակ պաշտօնավարութեանց, ետուն Գրիգորի զազդեցիկ դիրս ի Պատրիարքարանի, եղեւ բազմաց ծանօթ եւ սիրելի, մինչեւ շարժել զնախանձ սակաւուց ոմանց եւ ամբաստանել զսմանէ թէ

քի, զոր կազմէին եւ վարէին Յակոբոս երբեմն պատրիարք եւ Մատթէոս երբեմն պատրիարք եւ ապա կաթողիկոս, այլ սակայն տկարանայր առաջի ազդեցութեանց Գաղգի, որ զօրացաւ յետ վախճանի նորա, յաւուրս պատրիարքութեան Ստեփաննոս Արքեպ. Պրուսացոյ, Աղաւնի մականունանելոյ:

ինքնագլուխ վարէր զպաշտօն Փոխանորդութեան, մինչ խորամանկ եւ խորագէտն Պօղոս գործածէր զսա ըստ արժանւոյն, եւ զոմանս պատասխանիս զժուարինս ուղմալարէր եւ փոխանակէր բանիւ բերանոյ Գրիգորի, փոխանակ վճարելոյ ինքնին եւ ուղղակի եւ այսու առթէր զնախանձ եւ զզրզիւ, թէպէտ Գրիգոր առ ոչինչ համարէր զվերջինս: Վասն որոյ Գրիգոր-Գէորգ երեւէր յաճախ եւ էր առարկայ վրէժխնդրութեանց հակառակորդաց, մինչեւ հիւսել եւ յանուն նորա զոտանաւորս գոհակականս, որպէս եւ յանուանս այլոց, չարադրեալ ի Մատթէոսեանց, յարմարեալ զբամբասանս՝ եթէ ոչ զղրպարտութիւնս թշնամականս ընդդէմ Ստեփաննոսեանց, ի չարս որոց ունէր Գրիգոր զգործօն գեր գլխաւոր:

Փոխանորդն պատրիարքական յայնժամ վայելէր տակաւին զլիազօր արտօնութիւնս եւ զմիջամտութիւնս: Գողգես յաճախ զերազանցէր առաւել քան զպատրիարքական իշխանութիւն, մանաւանդ ի դատական գործս, ի յարաբերութիւնս ի Բ. Դրան, ի վարչութեան Կ: Պօլսոյ եւ ի գործս Կեղը. Հիւանդանոցի Կ. Պօլսոյ, մինչեւ անգամ բանտարկել զյանցաւորս, զան հարկանել կամ առնուլ ի գրանակ (ֆալաֆա) զոտս յանցապաշտից արանց, չղթայել զձեռս եւ զոտս (ֆելէփչէ): Իսկ զան հարկանէին զկանայս ի թիկանց կուսէ՝ տուեալ եւ պրկեալ ի թիկունս ժամկոչաց կամ բարապանաց (եասագիր) պատրիարքարանի: Երբեմն լրացուցանէր եւ Աղգ. Հիւանդանոցն զպէտս զգաստարանի եւ բանտի:

Վասն որոյ, որպէս ծանր էր պաշտօնը Պատրիարքական Փոխանորդի, նոյնպէս կարէր արդիւնաւորել զծառայութիւնս զնահատելիս, եթէ վարչագէտ եւ բարեմիտ էին փոխանորդը եւ գիտէին վարել արժանաւորապէս: Յայս սակս ջանայր Գրիգոր բարձրացուցանել զանուն Պատրիարքի եւ Փոխանորդի, արթուն գործունէութեամբ եւ աղդու վարչութեամբ, եւ այսու շիւրաղոյն լիցի իմանալ՝ զի ոչ պակաս էին զժուարութիւնը, նախանձը, ատելութիւնը եւ հակասութիւնը:

Դատական գործը Փոխանորդարանի յարուցանէին երբեմն զկնճիւռս ըստ խոստովանութեանց եւ ըստ ամուսնական խնդրոց, յորպիսիս տկարանային կուսակրօն փոխանորդը: Վասն որոյ քանիցս փորձեցին յանձնել քահանայից զպաշտօնը: Սակայն փոխանակ երկուց՝ տանապատկէին զժուարութիւնը եւ կնճիւռը: Յայս սակս եւ կուսակցական թեկնածութիւնը յարուցանէին զխոչընդոտս: Գրիգոր ջան կալաւ յարգարել զամենայն, եւ ի պատեհ ժամս եւ ի կարեւոր խնդիրս հրաւրէր զգործակցութիւն քահանայից, որպէսզի մի՛ ստուեր ինչ գայցէ անուան եւ պատուոյ կուսակրօն Փոխանորդի:

Պօղոս վրդպ. Թաքթաքեան վարժեալ առաւել ի վանական կեանս, տկարանայր յաճախ ի վարչական եւ ի դատական գործս. որ եւ պատճառ առաւել լինէր աղդու միջամտութեան եւ գործակցութեանց Գրիգորի, որում տուեալ էր Պօղոս զվստահութիւնս կատարեալ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՅԱՂԱԳՍ ՄՏԱՆԵԼՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ Ի ԿՈՒՍԱԿՐՕՆ
ԵԿԵԼԵՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԱՂԱԳՍ
ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԽԼՐՏՄԱՆՑ

Տեսեալ եւ փորձեալ Տ. Ստեփաննոսի Արքեպ.-Պատրիարքի ղալսպիսի անձնանուիրութիւնս եւ զջանս Գրիգորի ընդ-բարի եւ պարկեշտ վարուցն, զորոց յաւելոյր Պօղոս վրդ. Փոխանորդ զնպատաւոր վկայութիւնս, լուեալ եւ զհոգեռանդ զիղձս եւ զուխտս Գրիգորի, ետ սմա եւ ձեռնասուն աշակերտի իւրոյ Յակոբայ Պրուսացւոյ ձիւնիւղեան եւ ալլոց, — միաբանից ոմանց վանուցն Արմաշու, — զսարկաւազութիւն յաւուր տօնի Աւետեաց Ս. Աստուածածնի, ի շարաթ աւուր յՆ Ապրիլի 1834 թուակա-նի, յԱւագ-եկեղեցւոյ ի Գում Գարու:

Խրախոյս մեծ եղեւ Գրիգորի եւ յաճախեաց ի զովելի վարս, ի վճարումն կրկնակի պարտուց եւ ի փոյթեռանդ ջանս: Այն-չափ բուռն էր սէր եւ խանդակաթ իղձ սորա ի կուսակրօն հոգե-ւորականութիւն:

Ս. Պատրիարք յաճախ զնահատէր եւ խրախուսէր զԳրիգոր, մինչեւ խրատել զձեռնասուն աշակերտս իւր առնուլ օրինակ բա-րի ի Գրիգորէ:

Իսկ ի 15 Սեպտեմբեր ամսոյ 1835 թուականի ձեռնադրեաց Տ. Ստեփաննոս Արքեպ. զԳրիգոր, յետ միամեայ եւ վեցամսեայ (մի եւ կէս ամեայ) սարկաւազութեան, ի կուսակրօն քահանայ, ընդ աշակերտաց իւրոց յԱւագ-եկեղեցւոյ պատրիարքարանի, համաձայն կանոնաց եւ արարողութեանց Ս. Եկեղեցւոյ Հայաս-տանեայց, անուանեալ Գեորգ, եւ ալլոց՝ Յովսէփ (ձիւնիւղեան) եւ Միքայէլ, որք կատարեն զՔառասունսն յԱւագ-եկեղեցւոյ, ի գիշերի մնալով ի խուցս Ժամարար եւ հերթակալ քահանայից: Պօղոս վարդապետ Թաքթաքեան եւ աւագ քահանայ Աւագ-եկե-ղեցւոյն հակէին ի վերայ նորընծայից, ուսուցանէին զկարեւորս, մինչեւ լրացան Քառասունսն առաջին:

Ըստ որում առննթեր միմեանց են երեք եկեղեցիք հանդէպ Պատրիարքարանի ի Գումդարու, համաձայն պատուիրանի Տ. Ստեփաննոսի Արքեպ.-ի, մատուցանէ Տ. Գէորգ զառաջին Ս. պա-տարագ յեկեղեցւոյ Ս. Խաչի ի վեցն Հոկտեմբերի, յաւուր տա-րեդարձի եւ յիշատակի օծման վերաշինեալ Ս. Աստուածածին Աւագ-եկեղեցւոյ, որպէս Տ. Յովսէփ Պրուսացի (աշակերտ եւ փօքրաւոր Ստեփաննոսի) ի Ս. Աստուածածին յԱւագ-եկեղեցւոյ, եւ Տ. Միքայէլ ի Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ, տալով եւ զբարոյս (յորում տկարանայ Տ. Միքայէլ եւ խնդրէ վերադառնալ մնալ ի Զարխաբան Ս. Աստուածածին վանս յԱրմաշ): Ի յաջորդ եօթ-նեակս փոխ ի փոխ մատուցանեն Գէորգ, Յովսէփ եւ Միքայէլ